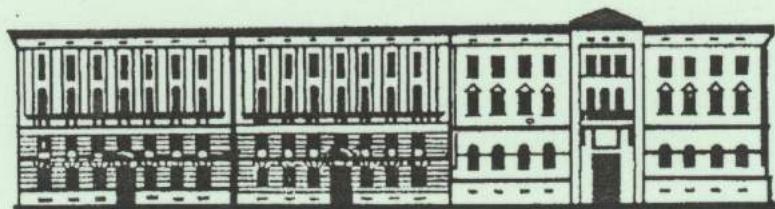

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені ШЕВЧЕНКА

Том CCLXV

Праці Історично-філософської секції

Львів — 2013

Ярослав ФЕДОРУК

ТВОРЧІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОСТАННІЙ ПЕРІОД ЙОГО ЖИТТЯ (1931—1934)

Історичне минуле приховує багато великих і малих таємниць, ніби застерігаючи допитливих людей, що не все, створене у світі людським розумом і руками, можна осягнути. Наполегливість дослідників у розкритті таких фактів нерідко нагадує детективний жанр, коли крок за кро-ком, іноді протягом кількох поколінь, торується складний, але надзвичайно цікавий шлях до з'ясування окремих явищ, подій, сюжетів історії та пізнання цієї науки в цілому. На цьому шляху історик занурюється в досліджувану епоху так, що починає відчувати її стиль, особливості, динаміку, глибоко переймаючись тогочасним життям і щиро розділяючи разом зі своїми героями їхні клопоти, радість та смуток.

Життя Михайла Грушевського та його родини у 30-х роках ХХ ст. належить саме до однієї з таких делікатних тем, що не залишають байдужими жодного дослідника, який занурюється в тогочасні документи й заглибується у внутрішній світ поколінь, над якими висів дамоклів меч вульгарної, деспотичної і репресивної системи СРСР. Тексти монографій або статей дослідників, які порушували цю тему протягом останньої, умовно кажучи, чверти століття, зрадливо видають оте їхнє співпереживання за все, що випало на долю родини Грушевських після 1931 р. Одним із таких загадкових сюжетів у багатьох із цих праць була й доля творчої спадщини Михайла Грушевського після його смерти у 1934 р. Отож у цій статті хотілося б простежити, як створювався останній том „Історії України-Руси“, що стараннями доньки Катерини Грушевської вийшов друком у 1936 р. і був присвячений окремому періоду гетьманування Івана Виговського у 1657—1659 рр., а також VI—VIII томи „Історії української літератури“ та інші праці найвидатнішого історика України.

Дослідження книжок із чиєюсь книгозбирні чи просто рукописів неминуче приводить історика до їх автора, умов у яких він жив, його творчої лабораторії та життєпису. Навіки розлучаючись на якомусь етапі зі своїм власником, ці книжки й рукописи пускаються, немов хиткі кораблі на високих хвильях, у вільне плавання, у самостійну подорож світом. На цьому шляху вони проходять через руки безлічі інших людей і переживають катаклізми епох або — дуже часто — зникають назавжди.

Особливе зацікавлення дослідники виявляють до праць першорядного значення для історичної науки й культури загалом, а власне, такою працею є „Історія України-Руси“. Тож не дивно, що проблематика друку

першої частини останнього тому цієї праці й долі рукопису з його продовженням уже багато років обростає численними гіпотезами, переказами й припущеннями. Український археограф, джерелознавець та історик Іван Бутич (1919—2007), якого ще за життя називали „совістю української археографії“, стверджував, що у 1950-х роках бачив цей рукопис у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки (тепер Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Через три десятиліття після того, наприкінці 1980-х, він у публічній дискусії ділився спогадами про його загальний археографічний опис¹. З кінця 1980-х років про це принаїдно писали і говорили багато істориків². Сергій Плохій підготував на цю тему спеціальну розвідку,— єдину такого типу в історіографії на нинішній день,— яка публікувалася англійською і двічі українською мовами³. Про перспективи пошуку й видання цього тому згадувалося також у планах, розроблених наприкінці 1980-х років для співпраці між новозаснованою Археографічною комісією АН України і Центром дослідження історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті

¹ Див. у наступній примітці статті Лариси Копань („Літературна Україна“) і Сергія Білоконя („Український історик“).

² Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність // Архіви України.— 1996.— № 1—3.— С. 4; Боряк Г. Повернути народові наукову спадщину М. С. Грушевського // Літературна Україна.— 1989.— № 11.— 16 березня (передрук під криптонімом „Г.Б.“ у: Український історик (далі — УІ).— 1989.— Ч. 4.— С. 109—111); його ж. Наукова спадщина М. С. Грушевського повертається народові // Літературна Україна.— 1989.— № 47.— 23 листопада; Копань Л. Куди ж подівся рукопис Грушевського? // Там само.— № 49.— 7 грудня; Малик Я. Й. Катерина Грушевська: [Лекція, Львівський державний університет ім. Івана Франка].— Львів, 1991.— С. 15; Білокінь С. Видання „Споминів“ М. Грушевського: історія рукопису та видання // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2010.— Вип. 15.— С. 697—713; його ж. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920—1941) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.— Київ; Львів, 2004.— Т. II.— С. 580—581; його ж. Рецензія Олександра Білецького на шостий том „Історії української літератури“ // УІ.— 1991/1992.— Ч. 3/4, 1/4.— С. 258—259; Винар Л. Михайло Грушевський в українській і всесвітній історії // Там само.— С. 21; Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Там само.— С. 191; Гирич І. Невидані твори М. Грушевського // Андріївський узвіз.— 1991.— № 1.— Лютий.— С. 6; його ж. Неопубліковані матеріали з київської архівної спадщини М. Грушевського // Архіви України.— 1996.— № 1—3.— С. 7—8; Решодько Л. Повернення на Україну // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів, комент., прим. А. П. Деміденка.— К., 1992.— С. 382—383; його ж. Михайло Грушевський: Фотоальбом.— К., 1996.— С. 101; Сисин Ф. „Історія України-Русі“ Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів конференцій.— Львів, 1999.— С. 17; Sysun F. Introduction to the History of Ukraine-Rus' // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'.— Edmonton, 1997.— Vol. 1.— P. XXXII; його ж. Mykhailo Hrushevsky and the History of Ukraine-Rus' // The Hrushevsky Translation Project / Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research; Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta.— [Edmonton, AB, 1997].— P. 23; Матяш І. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви.— К., 1997.— С. 107; ії ж. „Зірка першої величини“: Життєпис К. М. Грушевської.— К., 2002.— С. 195; [Тельвак В.] Архів Михайла Грушевського // Nowacki R., Telwak W., Telwak W. Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866—1934) / Наук. ред. Roman Nowacki.— Opole, 2007.— С. 216.— (Серія: Politechnika Opolska. Нариси та монографії, 198).

³ Plokhy S. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History.— Toronto; Buffalo; London, 2005.— P. 262, 421—430; його ж. У пошуках останнього тому Михайла Грушевського // Покликання: Збірник праць на пошану проф. о. Юрія Мицика.— К., 2009.— 66—75; його ж. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського.— К., 2011.— С. 265—266, 415—421.

українських студій⁴. У 1996 р. з ініціативи Сергія Білоконя в одному з пунктів резолюції ювілейної Міжнародної конференції „Михайло Грушевський — історик, політик, громадянин“, що відбулася у Києві 24—25 вересня, зазначено рішення звернутися до генерального прокурора України з вимогою розслідувати обставини зникнення рукописних праць М. Грушевського з Відділу рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у 1960—1970-ті роки⁵. Були вжиті також інші заходи для з'ясування цієї проблематики.

Як бачимо, тема творчої спадщини М. Грушевського хвилювала багатьох дослідників. Крім спеціальних праць, важливий контекст до розуміння теми подавали у своїх монографіях, статтях і виданнях джерел багато інших істориків, які вивчали життєвий шлях Михайла Грушевського.

Завдяки цьому науковому доробку, а також архівному матеріалові, який раніше не мав широкого вжитку в науковому обігу, сьогодні ми можемо змалювати загальну картину, що стосується неопублікованої спадщини Михайла Грушевського 1934 р. Редакційну роботу над виданням цієї спадщини здійснювала його донька до свого арешту 1938 р.

Праця історика в Москві та його творчі плани

Перш ніж перейти до аналізу цієї теми, важливо встановити, на якій стадії опрацювання були основні багатотомні проекти Михайла Грушевського „Історія України-Руси“ та „Історія української літератури“ на початок березня 1931 р. З'ясувати це важливо не лише для того, щоб зrozуміти, над чим саме М. Грушевський працював у Москві. Це питання — відправний пункт дослідження того, яку саме працю Катерина Грушевська проводила в Києві по смерті батька, що буде предметом розгляду у наступному розділі.

С. Плохій реконструював період, коли були закінчені та здані до другу обидві частини дев'ятого тому „Історії України-Руси“. Отже, перша частина цього тому була надрукована наприкінці квітня 1929 р., одразу після чого М. Грушевський узявся друкувати другу частину. У грудні 1930 р. робили останні коректи верстки й укладали іменний та географічний покажчики. На початку 1931 р., ще до виїзду М. Грушевського до Москви 7 березня, друга частина дев'ятого тому була надрукована⁶.

Дослідник звертався також до проблем, пов'язаних із підготовкою дев'ятого тому, і спробував встановити його хронологічні межі (1657—1665), приблизний рік, коли М. Грушевський мав намір том закінчити (1932), згідно з планом, представленим у 1929 р. у статті „Катедра новітньої іс-

⁴ Канадський інститут українських студій (Едмонтон, Альберта). Архів Центру ім. Петра Яцика; див. також: Jacyk P. Founding Benefactor Peter Jacyk Centre // The Hrushevsky Translation Project.— Р. 29.

⁵ Сакада Л. Д. Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського // Український історичний журнал.— 1997.— № 1.— С. 148 (п. 7 резолюції). Передрук див.: УЛ.— 1996.— Ч. 1—4: Михайло Грушевський: Студії і матеріали...— С. 400.

⁶ Plokhy S. Writing the History in the USSR // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'.— Edmonton; Toronto, 2005.— Vol. 9.— Bk. 1.— P. XXXVIII—XXXIX; його ж. Unmaking Imperial Russia...— P. 261—262. Див. також анонси під „Оглавом“ першої частини дев'ятого тому: „Докладний зміст має бути при кінці II частини (починається друком в квітні 1929 р.). Ся перша частина почата друком у вересні 1928 р., закінчена в березні 1929 р.“ (Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.— К., 1996.— Т. 9, кн. 1.— С. 602).

торії українського народу”⁷. Правда, тут слід мати на увазі, що у цьому плані були дуже перебільшені зобов'язання, як воно часто буває у звітах. У ньому записано, наприклад, що друга частина дев'ятого тому „Історії України-Руси“ має вийти друком у 1928—1929 рр.⁸, що важко уявити навіть при найсприятливішому розвитку подій.

Документи, що зберігаються у фонді Академії наук у Києві, дають можливість зробити важливі уточнення до цих відомостей. Ідеться насамперед про протокол засідання Комісії історії козаччини і козацької доби від 17 липня 1930 р., на якому головував сам М. Грушевський і де обговорювалося укладення п'ятирічного плану для Комісії. У цьому документі читаємо: „Прийнято до уваги інформацію акад. М. С. Грушевського, що перша половина Х тому „Історії України-Руси“ друкується“⁹.

Навряд чи це означає, що на липень 1930 р. цей том уже був у друці в Державному видавництві України. Як знаємо, у цей період друкувалася друга частина дев'ятого тому, і поки ця книжка не вийшла, ДВУ навряд чи прийняло б наступну з цієї самої серії.

Думку про те, що у 1930 р. ДВУ не могло прийняти до друку одразу два томи „Історії України-Руси“, підтверджують щонайменше два тогочасні джерела. Ідеться, з одного боку, про документи, які Історична секція ВУАН отримала від видавництва у червні 1930 р. у відповідь на пропозиції друку своїх видань. З другого — про планові зобов'язання, що їх Кафедра історії України М. Грушевського брала на себе на 1930 р.

У червні 1930 р. пропозиції щодо видавничого плану на 1931 р. до Харкова повіз Віктор Юркевич. Уже того самого місяця він звітував про свою подорож на засіданні ради Історичної секції, на якому головував сам М. Грушевський. З цього джерела видно, що на 1931 р. секція пропонувала подати до друку один том „Історії української літератури“, том „Історії України-Руси“ і том збірника „За сто літ“ (ішлося про сьому книгу, яка так і не вийшла друком¹⁰). Цю пропозицію видавництво прийняло¹¹. З усією певністю можна стверджувати, що тут ішлося саме про першу частину десятого тому „Історії України-Руси“. Це видно з другого документа, а саме з подання М. Грушевського до Історично-філологічного відділу ВУАН про зобов'язання Кафедри до 1 січня 1931 р. у відповідь на „загальні директиви“ відділу від 25 квітня щодо планової роботи. В одному з пунктів цього документа написано, що до 1 січня 1931 р. має вийти лише друга частина дев'ятого тому загальним обсягом до 60 друкованих аркушів¹². Отже, наступний том мав бути зданий у видавництво 1931 р.— саме перша частина десятого тому.

Історик хотів видати дев'ятий том у 1930 р. Обставини складалися інакше, і в контексті політичних та структурних змін, які відбувалися у

⁷ Plokhy S. Unmaking Imperial Russia...— Р. 262, 424; див.: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБ України. Ін-т рукопису), ф. X, № 18652, арк. 8.

⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 18652, арк. 8.

⁹ Там само.— № 3084—3128, арк. 31.

¹⁰ Панькова С., Шевчук Г. „За сто літ“: Покажчик змісту // Український археографічний щорічник.— К., 2006.— Вип. 10/11.— С. 242, 247—248; Полонська-Василенко Н. Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // Вісник Академії наук України.— К., 1992.— № 10.— С. 93.

¹¹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 2537—2619, арк. 102, 107, 109—110.

¹² Там само.— № 1948—1963, арк. 7.

ВУАН, це викликало у нього великі переживання. У цьому сенсі стають зрозумілими слова М. Грушевського, які він з гіркотою писав у листі до Івана Крип'якевича від грудня 1930 р. про затримку з друком другої частини дев'ятого тому, яка сталася насамперед через тривалу роботу Сергія Шамрая та Катерини Лазаревської над укладанням іменного та географічного покажчиків¹³. У цьому сенсі надміру оптимістичними видавалися перспективи перевидання у ДВУ окремих томів „Історії України-Русі“, про які знаємо з листів Федора Савченка до Кирила Студинського від січня 1930 р.¹⁴ Видавництво не встигало друкувати навіть ті томи, які були вже написані й готові до друку, не те що перевидавати попередні.

Інформація зі згаданого протоколу засідання Комісії історії козаччини і козацької доби від 17 липня 1930 р., отже, засвідчує, що на той час рукопис першої частини десятого тому був завершений. Це той важливий мінімум, який можна почерпнути з цього джерела і якого досить, щоб робити висновки про час написання згаданого тому „Історії України-Русі“. Показано такий висновок підтверджують інші документи. На

Опосередковано такий висновок підтверджують інші документи. На приклад, в одній зі звітних статей про роботу Кафедри М. Грушевський писав, що в 1929—1930 рр. він працював над добою Івана Виговського, себто над десятим томом¹⁵. На той час джерела з Археографічної експедиції в Москві до тієї епохи були вже скопійовані — до періоду 1657—1659 рр. документи вибирали ще у 1927 р.¹⁶ У 1929—1930 рр. Дмитро Кравцов копіював матеріали вже до 1660—1668 рр., доповнюючи вибірки за попередні роки і ретельно звіряючи джерела, які М. Грушевський мав намір цитувати в „Історії України-Русі“ в цілості¹⁷.

Знаючи, що перша частина десятого тому була закінчена на середину літа 1930 р., важливо тут встановити також, як малося з наступною частиною цього тому. Це питання набирає особливої ваги, бо під впливом спогаду І. Бутича про те, що він бачив невидані рукописи з продовженням „Історії України-Русі“, у науковій літературі донині переважається, що його було завершено в обох частинах. Сергій Білокінь, наприклад, помістив згадку про другу частину в переліку видань ВУАН, знищених у видавництві, або на стадії верстки¹⁸. Ірина Матяш, Франк Сисин, а також інші історики писали про цей том як про такий, що був закінчений і який автор нібто довів до 1676 р.¹⁹

¹³ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: (За матеріалами неопублікованого листування та мемуарів) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій.— Львів, 2001.— (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Вип. 8).— С. 360.— № 45; Федорук Я. Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648—1657 років; Коментарі // Український археографічний щорічник.— Вип.10/11.— С. 187.

¹⁴ Plokhy S. Writing the History in the USSR.—P. XXXIX; його ж. Unmaking Imperial Russia...—P. 263.

¹⁵ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 18652, арк. 10 („В р. 1929/30 академік Грушевський працював над добою Биговського“).

¹⁶ Там само.— № 2642, арк. 510, 519, *passim*.

¹⁶ Там само.— № 2012, арк. 11.

¹⁷ Там само.— № 2985—2991, април 1, 1911.

¹⁸ Білокінь С. Про видання... — С. 380—381.
¹⁹ Матяш І. Катерина Грушевська... — С. 107; ії ж. „Зірка першої величини”... — С. 195
де донині невідомою залишається доля другої частини цього тому, що зберігався у ру-
жиному відділі ЦНБ АН України (нині — НБУ); Сисин Ф. „Історія України-Русі” Ми-

Такі твердження видаються трохи перебільшеними, і про це свідчать насамперед листи Катерини і Марії Грушевських від січня 1937 р., про які ще йтиме мова. Однак перед цим ще раз звернімося до свідчень І. Бутича про рукописне продовження першої частини десятого тому, яке потім, у 60—70-х роках ХХ ст., за загадкових обставин безслідно зникло з бібліотеки.

Про що ж конкретно говорив Іван Бутич і коли відбувся його публічний виступ? Свідчення вченого сьогодні ми можемо відтворити з великою достовірністю на основі двох статей з переказами цього виступу — заступника головного редактора журналу „Київ“ Лариси Копань і київського історика Сергія Білоконя.

16 жовтня 1989 р. відбулася третя нарада Археографічної комісії АН УРСР, присвячена вивченню й популяризації творчої спадщини Михайла Грушевського²⁰. Через півтора місяця після цієї події у провідній літературній газеті України з'явилася загадана стаття Лариси Копань. У листопаді 1989 р. журнал „Київ“ з подачі С. Білоконя саме закінчував друк „Спогадів“ М. Грушевського. З наступного місяця часопис брався за надавдання, оголошуючи про початок друку цілої „Історії України-Русі“ окремими подачами в кожному номері²¹. Хоча ця праця М. Грушевського українському загалові на той час була майже не відома, редакція журналу з цілком зрозумілих мотивів хотіла почати цей друк не з першого тому, а з невиданого раніше — так званого одинадцятого. Отож після цієї наради, на якій І. Бутич розповів, що в 1950-х роках бачив невідомі автографи з продовженням „Історії України-Русі“ в тодішньому відділі рукописів Державної публічної бібліотеки, редакція журналу звернулася до цієї книгозбирні із запитом про ці тексти. Відповідь, яка надійшла до „Києва“, засвідчувала, що таких матеріалів у рукописному відділі ЦНБ на той час не було²².

У зв'язку з цим Л. Копань і переказувала свідчення І. Бутича. Згідно з цією розповіддю, свого часу він розшукував у бібліотеці листи та універсали Богдана Хмельницького для збірника документів, який готовував разом з Іваном Крип'якевичем²³. Отже, йшлося про 1950-ті роки, бо дослідник упритул узявся до роботи над „Документами Богдана Хмельницького“ саме після 1953 р., коли була закінчена підготовка тритомного збірника джерел „Воссоединение Украины с Россией: 1648—1654“. На той час Іван Лукич мав авторитет не лише сумлінного, відданого науці архівіста, а й доброго знавця як проблематики середини XVII ст., так і творчості Михайла Грушевського. Для збірника з документами про Богдана Хмельницького І. Бутич, зокрема, робив вибірку всіх листів та універсалів гетьмана, які траплялися у восьмому і дев'ятому томах „Історії України-Русі“. Пізніше, коли „Документи Богдана Хмельницького“ були вже у

хайла Грушевського... — С. 17 („Друга частина, або, як іноді її називають, одинадцятий том, що була доведена до 1676 р., залишалася у рукописному варіанті в Києві, але у 1970-х роках пропала“).

²⁰ Боряк Г. Наукова спадщина М. С. Грушевського повертається народові.

²¹ Головний редактор [Перебийніс П.]. До наших читачів // Київ. — 1989. — № 12. — С. 125.

²² Копань Л. Куди ж подівся рукопис...

²³ Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961.

видавництві, цензура закидала упорядникам, що в легендах до документів позначено забагато посилань на „Історію України-Руси“ М. Грушевського. У зв'язку з цим І. Бутич спеціально ходив до цензора і носив йому для зразка монографію Бориса Грекова „Крестьяне на Руси“, за яку автор у 1946 р. отримав Сталінську премію, аби довести правомірність таких посилань²⁴. Проте цензори у Києві отримували набагато прискіпливіші циркуляри від КГБ щодо української проблематики, ніж у Москві. У кінцевому підсумку у виданні 1961 р. І. Крип'якевич та І. Бутич змушені були зняти всі посилання у легендах до джерел на „Історію України-Руси“²⁵.

У процесі цієї праці І. Бутичеві й трапилися у бібліотеці Академії наук рукописи М. Грушевського — груба папка, завтовшки як два томи „Історії“, з його слів, з непідшитими й неоправленими аркушами формату 1930-х років, писаними на звороті старих діловодних паперів. „Є тексти Грушевського, є писані ним запити до московських архівів, є надіслані з Москви анотації на документи, де рукою Грушевського помічено: „Скопіювати“. І тут же пришиплені копії замовлених документів“, — передавала Л. Копань слова І. Бутича. Ці копії стосувалися періоду другої половини XVII — початку XVIII ст., з-поміж яких йому запам'ятався універсал Павла Полуботка в кінці папки²⁶.

Інформацію, подану у статті Л. Копань, цілковито підтверджують нотатки ще одного участника тієї наради — С. Білоконя²⁷. А Ярослав Дашкевич на цьому засіданні засвідчив, що цю саму історію чув від І. Бутича кілька десятиліть перед тим, саме у час, коли велася підготовка збірника „Документи Богдана Хмельницького“²⁸. Сьогодні немає жодних підстав сумніватися у правдивості цих свідчень І. Бутича²⁹.

Як же ця папка з невиданими текстами й матеріалами М. Грушевського для „Історії України-Руси“ могла опинитися у відділі рукописів бібліотеки Академії наук? У науковій літературі вже висловлювано припущення, що це могло статися після судового вироку, оголошеного Катерині Грушевській у результаті засідання військового трибуналу 15—16 квітня 1939 р.³⁰ На цьому судовому засіданні Катерина Грушевська висунула клопотання про наукові праці батька, багато з яких було вилучено під час обшукув після її арешту. І суд, на диво, ухвалив рішення на користь цієї справи: „...подлежащие конфискации научные труды отца подсудимой Грушевской К. М.— историка Грушевского М. С. передать в Академию

²⁴ Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.— Москва, 1952.— Кн. I.— С. 291, 303, passim.

²⁵ Бутич І. Децио про співробітництво І. П. Крип'якевича з архівними установами України // Україна: Культурна спадщина...— Вип. 8.— С. 639; його ж. Публікація документів Богдана Хмельницького в „Історії України-Руси“ Михайла Грушевського // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди його 70-річчя.— Острог; Нью-Йорк, 1999.— С. 175—178.

²⁶ Копань Л. Куди ж подівся рукопис...; Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького...— С. 259.

²⁷ Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького...— С. 259.

²⁸ Копань Л. Куди ж подівся рукопис... Свідчення Я. Дашкевича в цій справі див. також: Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького...— С. 258—259.

²⁹ Спогад про Івана Бутича, з яким автор цих рядків тісно спілкувався протягом десяти—п'ятнадцяти останніх років його життя, див.: Федорук Я. Людина зі світлим обличчям // Пам'ятки України.— 2008.— Ч. 3.— С. 132—136.

³⁰ Plokhy S. Unmaking Imperial Russia...— Р. 429—430.

наук УССР для проверки и возможного использования в научных целях³¹.

У зв'язку з інформацією І. Бутича, звернімо увагу на ще один штрих із творчої лабораторії М. Грушевського, а саме на манеру його писання (принаймні тих томів, над якими він працював в останній період життя). Вона полягала в тому, що у своєму тексті він залишав порожні місця для цитат, які планував вставити, не маючи їх біля себе в ту хвилину. На жаль, ми не можемо перевірити це на прикладі рукопису першої частини десятого тому „Історії України-Руси“, бо це єдиний том з усіх десяти, автограф якого сьогодні не відомий³². Однак стосовно „Історії української літератури“ маємо докладне свідчення Катерини Грушевської, яка редактувала всі ці праці після 1934 р. „Я привозу в порядок восьмий том „Істории украинской литературы“ — то, что отец писал в Москве, и занята этим всецело, дополняю пробелы, оставленные для разных цитат, кот[орых] у отца не было под рукой“, — писала вона у листі до Дмитра Петрушевського від 17 листопада 1935 р.³³

Такий стиль великою мірою нагадує те, про що відомо нам з розповіді І. Бутича у статті Л. Копань. Проте занадто великі хронологічні межі, про які згадується у цій папці,— до епохи Павла Полуботка з перших десятиліть XVIII ст. включно,— засвідчують, що аж ніяк не всі рукописи, наявні у ній, були продовженням першої частини десятого тому „Історії України-Руси“. У такому разі ми маємо справу лише з матеріалами до наступних томів. Адже відомо, що у 1923 р. перед поверненням в Україну М. Грушевський свідчив про свої творчі плани, згідно з якими „Історія України-Руси“ мала бути доведеною до 1725 р.³⁴ Однак І. Бутич ясно свідчив, що в папці були не лише копії документів до „Історії України-Руси“, а й тексти, які написав сам М. Грушевський. Отже, можна лише здогадуватися, що до другої частини десятого тому могла належати лише якась частина автографів з цієї папки.

Закінчивши першу частину у липні 1930 р., М. Грушевський не думав, звісно, припиняти дальшу працю над епохою І. Виговського. Він писав, мабуть, щось у Києві і мав наміри продовжувати десятий том, коли жив у Москві. Про це ще говоритимемо далі. Однак тут важливо зазначити, що на час смерті М. Грушевського рукописи з продовженням „Історії України-Руси“ були такими далекими від завершення, що К. Грушевська не брала їх до уваги, коли редактувала готову першу частину десятого тому. Вона й так працювала над нею, не знаючи добре реалій тих історичних подій, що, як побачимо в наступному розділі, створювало їй багато труднощів. І те, що К. Грушевська не думала готовувати до друку дру-

³¹ Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924—1934 рр. // УІ.— 1996.— Ч. 1—4.— С. 348.— № 23. У літературі див.: Матяш І. „Зірка першої величини“...— С. 208.

³² Верстку цього тому див.: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 146.

³³ Архів Российской академии наук (далі — АРАН), ф. 493, оп. 3, д. 57, л. 4 об.—5. Загальний огляд цих листів див.: Юркова О. Катерина Грушевська: штрихи до біографії через призму листів до Дмитра Петрушевського (1934—1938) // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: (Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції).— Київ; Львів; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005.— С. 224—227.

³⁴ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського: (1894—1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник.— Львів; Нью-Йорк, 1998.— С. 136.— № 149.

ту частину тому, видно з листування, яке вона вела у 1934—1938 рр., зокрема з Д. Петрушевським, і в якому звірялася у своїх планах щодо видання спадщини батька. Про продовження десятого тому „Історії України-Руси“ тут нічого не згадано, отже, в завершеному вигляді його не було. Навпаки, одразу після виходу в світ „Історії України-Руси“ й одержання з друкарні у січні 1937 р. перших примірників книжки К. Грушевська інформувала, що далі займатиметься вже підготовкою до друку „Історії української літератури“³⁵.

Таку саму відомість маємо й від Марії Грушевської, яка в листі до Ольги і Вікентія Микласевичів від 17 січня 1937 р. писала: „Сими днями вийшла і книжка: „Іс[торія] Ук[раїни] Руси“ X том — під редакцією Куллоні [...] се перша книжка зі спадщини. Лишилось ще дуже багато праць, але по історії літератури, хоч і се властиво частина історії“³⁶. За свідченням дружини М. Грушевського, висловленому в одному з пізніших листів, вона, перебуваючи завжди при чоловікові, знала про всю його наукову роботу і плани³⁷. Через це, нарівні з відомостями К. Грушевської, лист Марії Сильвестрівни набуває особливої ваги у справі з'ясування проблематики стосовно рукопису з продовженням десятого тому.

Деякі документи свідчать, що після липня 1930 р. М. Грушевський не припиняв праці над епохою І. Виговського. У 1930 р. він планував її на Кафедрі на п'ятирічку й шукав фінансування для організації такої праці³⁸. У своєму звіті за 1931 р. історик писав, що, випускаючи друком на початку року другу частину дев'ятого тому, він одночасно „працював над соціальною і політичною історією України після смерті Хмельницького, спричиняючися головно над виявами діференціації Козаччини і боротьби її верств в рр. 1657—1659“. Причому з контексту цього документа випливає, що роботу цю він виконував ще до „відрядження до Москви“³⁹. Цілком можливо, що саме ці рукописні аркуші були в папці, яку бачив І. Бутович. Адже в липні 1930 р., розробляючи наукову проблематику на найближчі два роки, Комісія історії козаччини і козацької доби ставила за завдання дослідити й опрацювати матеріали „з часів, близьких до третьої четвертини XVII в.“⁴⁰ Причому акцент тут робився на висвітленні національно-політичних відносин України, що й виступало основною тематикою десятого тому „Історії України-Руси“ про Івана Виговського. На одному із засідань Комісії історії козаччини від 7 лютого 1931 р. врешті було ухвалено заслухати його доповідь під назвою „З історії Руїни“⁴¹. Цього

³⁵ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 6.

³⁶ Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упоряд. М. Магунь. — Львів, 2008. — С. 50. — № 14. За вказівку на це джерело висловлюємо вдячність Світлані Паньковій. Див. також її статтю з використанням цієї цитати: Панькова С. „Не співпрацюй із Компартією. Щоб мати вільні й чисті руки“. Єдина донька Михайла Грушевського загинула в радянських концтаборах // Країна: Тижневий журнал. — 2010. — № 23 (26). — 25 червня. — С. 54—55.

³⁷ Сергійчук В. Нове про родину Грушевських // УІ. — 1996. — Ч. 1—4. — С. 380. — № 2.

³⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 18652, арк. 8; № 3084—3128, арк. 9 („Передбачається (на час до 1933 р.) зосередити увагу на історії Козаччини в другій половині XVII віку“).

³⁹ Там само. — № 3027—3082, арк. 63.

⁴⁰ Там само. — № 3084—3128, арк. 9 зв.—10, 29—30.

⁴¹ Там само. — № 4100—4129, арк. 8.

здійснити він уже не встиг через раптовий від'їзд до Москви рівно за місяць.

Проте темпи праці М. Грушевського над текстом другої частини десятого тому не були такими високими, як над попередніми томами. Таке припущення робив, зокрема, С. Плохій, який писав: „Найімовірніше, Грушевський не був здатний відновити свою роботу над „Історією України-Русі“ або якщо й працював над нею, то його успіхи були досить обмеженими“⁴².

Нагадаємо у зв'язку з цим, що в літературі така думка не нова. На вістку про те, що М. Грушевський закінчив першу частину десятого тому в Києві, вперше натрапляємо у спогадах його учениці й співробітниці ВУАН Оксани Степанишиної. Виступивши з цими спогадами у грудні 1942 р. у Київському будинку вчених на засіданні, присвяченому Михайлові Грушевському, вона надрукувала їх наступного року під криптонімом у часописі „Наши дні“ (Львів). Згодом ці спогади передрукував Любомир Винар в „Українському історику“ з уже атрибутованим автором⁴³. На основі цього мемуарного матеріалу Григорій Костюк писав у 1954 р. про завершення першої частини десятого тому „Історії України-Русі“ перед від'їздом М. Грушевського до Москви⁴⁴.

З усього цього можна зробити висновок, що готового до друку тексту другої частини десятого тому написано не було. Від липня 1930 — до початку березня 1931 р. М. Грушевський лише почав працювати над нею, але робота рухалася дуже повільно і врешті не була закінчена.

Набагато легше, ніж у стосунку до „Історії України-Русі“, реконструювати, на якій стадії на час від'їзду М. Грушевського з Києва перебувала „Історія української літератури“. Маємо тут особисте свідчення автора, залишене в одній із приміток шостого тому, який тоді готовувався для видавництва: „[...] робота [над томом] тривала довго, чотири роки (з перервами)...“ — і далі ця примітка: „Від літа 1926 р. до кінця 1929 р., переписана і справлена до друку протягом 1930 р.“⁴⁵ Можна також додати, що це свідчення сходиться з тим, яке подавала К. Грушевська в одному з листів до Д. Петрушевського, а саме: VI том „Історії української літератури“ був закінчений скоріше, ніж десятий — „Історії України-Русі“⁴⁶.

На макеті й титульній обкладинці проекту шостої книги „За сто літ“, прийнятій до ДВУ 24 липня 1930 р., анонсовано, що перша частина шостого тому „Історії української літератури“ вже друкується⁴⁷. Сам М. Грушевський писав з Москви до Кирила Студинського та Михайла Мочуль-

⁴² Plokhy S. Unmaking Imperial Russia... — Р. 426.

⁴³ Степанишина О. Останні роки Михайла Грушевського // УІ. — 1981. — Ч. 1—4. — С. 177. Про цю дослідницю та її зв'язок з київською школою М. Грушевського див.: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930). — К., 1999. — С. 152—154; Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай // Там само. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 181—182; НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 1865—1866, арк. 14—15; № 3701—3722, арк. 21, 50; № 2667—2770, арк. 76; № 1525—1548.

⁴⁴ Костюк Г. Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського: (За радянською пресою і спогадами сучасників) // Костюк Г. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. — Торонто; Балтімор, 1983. — С. 13.

⁴⁵ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1995. — Т. VI. — С. 668 (прим. 1).

⁴⁶ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 6 об. (лист від 19 січня 1937 р.).

⁴⁷ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 2235, арк. 2.

ського, що першу частину шостого тому він віддав у видавництво восени 1930 р., її почали складати, проте навесні 1931 р. цю роботу припинили⁴⁸. Такі свідчення узгоджуються з листом М. Грушевського до В'ячеслава Молотова від 4 серпня 1934 р. Згідно з цим документом, деякі з видань, розпочаті друком у Києві, були зупинені й розібрані після переїзду історика до Москви, хоч вони пройшли всі належні інстанції й були дозволені до друку⁴⁹.

І справді, у статті „Кафедра новітньої історії українського народу“ трапляється відомість про те, що VI том мав вийти друком у 1930 р. Ця книга, як писалося у статті, мала охоплювати період „відродження київського осередка в першій пол[овині] XVII віку...“⁵⁰ М. Грушевський у листах із Москви подавав ще точніші хронологічні межі — 1600—1632 рр.⁵¹ Однак ми не бачимо відомостей про цей том у згаданих офіційних планах Кафедри М. Грушевського, розроблених навесні 1930 р. на період до 1 січня, що були подані Історично-філологічному відділові ВУАН⁵². Натомість про один з томів „Історії української літератури“, який ДВУ погоджувалося прийняти до друку на 1931 р., мовилося на червневих 1930 р. зборах Ради Історичної секції під головуванням М. Грушевського під час звіту Віктора Юркевича за свою подорож до Харкова у ДВУ⁵³. Найімовірніше, йшлося тут саме про шостий том, який ДВУ прийняло до друку, за різними джерелами, влітку чи восени 1930 р., а запланувало видати наступного року.

Отже, на час від'їзду М. Грушевського з Києва 7 березня 1931 р. була видана друга частина дев'ятого тому „Історії України-Руси“, закінчено рукопис першої частини десятого тому, написано невеликого обсягу текст другої частини і підготовлено до друку та здано у видавництво першу частину шостого тому „Історії української літератури“. Це та основа, яку треба знати для вивчення творчості М. Грушевського у 1931—1934 рр. і редакційної роботи його доньки після смерті батька над виданням його наукової спадщини у 1934—1938 рр.

* * *

Оселившись у Москві, М. Грушевський плекав багато творчих планів. Основною для нього стала робота над „Історією української літератури“. Про працю над цим виданням збереглося багато свідчень очевидців, самого автора та його доньки⁵⁴. Достеменно можна ствердити, що у москов-

⁴⁸ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... — С. 250 (лист від 12 листопада 1932 р.); Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського: (1901—1933) / Упоряд. Р. Дзюбайн. — Львів, 2004. — С. 115. — № 117 (лист від 18 вересня 1932 р.).

⁴⁹ Мельниченко В. Михайло Грушевський: „Я оснувався в Москві, Арбат 55“. — Москва, 2005. — С. 420. Див. спогад О. Степанишиної про те, що М. Грушевський лишив у Києві готовий до друку шостий том: Степанишина О. Останні роки... — С. 176.

⁵⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 18652, арк. 9—10.

⁵¹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... — С. 250.

⁵² НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 1948—1963, арк. 7.

⁵³ Там само. — № 2537—2619, арк. 102, 107, 109—110.

⁵⁴ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського... — С. 107. — № 115; С. 115. — № 117; Вернадский В. И. Дневники: 1926—1934 / Отв. ред. В. П. Волков. — Москва, 2001. — С. 355; Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Україна: Культурна спадщина... — Вип. 8. — С. 252; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... — С. 250.

ський період життя М. Грушевський розпочав і закінчив восьмий том „Історії української літератури“, що ми бачили з цитованого листа К. Грушевської до академіка Д. Петрушевського від 17 листопада 1935 р.⁵⁵ За її свідченням із цього ж листа, восьмий том хронологічно був доведений до „Історії Русів“, себто до кінця XVIII ст.

В одному з листів М. Грушевський писав, що у 1931—1932 рр. він узявся за продовження своєї київської праці над історією літератури і „з грубшого проробив сколястичну літературу, кінчаючи Сковородою — пропускаючи ті епізоди, для яких не міг добути матеріалу і літератури“⁵⁶. Ішлося тут, мабуть, про другу частину шостого тому і том сьомий, оскільки восьмий охоплював ще дальший період — „Історію Русів“. До того ж в одному з листів від 10 грудня 1935 р. К. Грушевська писала про аналіз сколастичної літератури саме в сьомому томі⁵⁷. При цьому важливо уточнити, що відомості О. Степанишиної про нібито закінчення у Москві дев'ятого тому і деяких розділів десятого „Історії української літератури“⁵⁸ не мають підтвердження у листах доньки М. Грушевського за 1934—1938 рр., у яких вона описувала послідовність свого редактування. Обидва томи — і сьомий, і восьмий — сьогодні вважаються втраченими.

Про деякі деталі праці М. Грушевського над „Історією української літератури“ можна довідатися з його листів до родичів та друзів — Михайла Мочульського, Кирила Студинського та ін. Окремим типом джерел у цій тематиці є звіти й тематичні плани, які подали М. і К. Грушевські до ВУАН у 1931—1932 рр., а саме: їхні звіти про роботу в 1931—1932 рр. (звіт за 1932 р. подано чомусь в анкеті про тематичне планування на 1933 р.); анкета, яку заповнила К. Грушевська про виконання роботи у 1932 р.; річний план Кафедри історії України на 1932 р., де окреме місце відведено роботі Грушевських; проблематика Кафедри на другу п'ятирічку — 1933—1937 рр.⁵⁹ У таких звітах М. Грушевський ніколи не подавав точного обсягу роботи, пишучи переважно „в шухляду“, і не зазначав, які саме томи „Історії України-Руси“ чи „Історії української літератури“ він опрацьовує. Історик зазначав лише теми, за які звітував або які ставив у план. Проте можна ствердити, що джерела такого типу одні з найважливіших у вивченні творчих планів М. Грушевського у 1931—1934 рр.

Загальна тематика, над якою він працював у Москві, була більш менш чітко сформульована у 1933 р., коли розробляли плани на другу п'ятирічку. Наукова тема М. Грушевського, яка включала попередній досвід його праці 1931—1932 рр., звучала так: „Соціальна діференція і класова боротьба на Україні часів розкладу феодалізму й відбиття її в культурі і творчості XVII—XVIII [ст.] і до початків XIX стол[іття]“⁶⁰. У цій назві дослідник зумів поєднати свої плани водночас стосовно „Історії української літератури“ та „Історії України-Руси“.

⁵⁵ Див. прим. 32.

⁵⁶ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського... — С. 115.— № 117.

⁵⁷ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 57, л. 5.

⁵⁸ Степанишина О. Останні роки... — С. 177.

⁵⁹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 2236—2302, арк. 46 зв.; № 3027—3082, арк. 43—43 зв., 63; № 4063—4099, арк. 22, 34—35, 42—43.

⁶⁰ Там само. — № 4063—4099, арк. 43.

В одному з листів до М. Мочульського від вересня 1932 р., наприклад, М. Грушевський згадував, що мав наміри закінчити широкий огляд схоластичної літератури, простежити взаємовідносини шкільної творчості й усної словесності XVII—XVIII ст. і дослідити старшинський національний рух другої половини XVIII — першої третини XIX ст.⁶¹ У звіті за свій перший рік перебування в Москві він давав дещо ширше тлумачення цієї складної тематики: з весни 1931 р. дослідник почав вивчати „історію школи, творчості й літературних вимог XVII—XVIII—XIX вв.“ Саме для такої проблематики, згідно з офіційними паперами, йому на допомогу була відряджена доночка, і над цією основною темою вони працювали й протягом усього наступного року⁶².

У цьому сенсі головним дослідницьким інтересом тут виступала орієнтація київської школи і літературних кіл на шляхетські форми Речі Посполитої або козацьку старшину у середині й другій половині XVII ст., а також вироблення на базі української шкільної освіти козацько-старшинської літератури XVIII ст.: „...київська схолястика на послугах старшинських клясових змагань“, — так коротко М. Грушевський характеризував цей процес у своєму плані роботи на 1933—1937 рр. Наступним кроком у цих дослідженнях мав бути синтетичний аналіз впливів шкільної схоластичної літератури на масову літературу XVIII ст. з дальшим вивченням нової української творчості XVIII—XIX ст. Історик ставив перед собою завдання простежити зміни в настроях козацької старшини у зв'язку зі соціально-економічними змінами, що тоді відбувалися. Цей аналіз, за задумом М. Грушевського, мав привести до виявлення впливів цих нових настроїв на українську літературну творчість XVIII—XIX ст.⁶³

У 1932 р. історик виділив в окрему ділянку своїх творчих планів зацікавлення розвитком краєзнавства. Особливо його цікавили перші дослідження з фольклору, а також історіографія цієї тематики та історично-літературні студії XVIII — перших десятиліть XIX ст.⁶⁴

Тематичні плани стосовно розвитку української історіографії XVII—XIX ст. історик накреслював у проблемному річищі зміни політичних настроїв козацької старшини, розглядаючи твори Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, „Історії Русів“, а також Миколи Гоголя, Миколи Маркевича, Миколи Костомарова та ін.⁶⁵ Останній блок письменників та істориків, пов'язаний з відродженням XIX ст., — „перед Шевченком“, як кваліфікував його М. Грушевський, — він узявся досліджувати разом зі своєю доночкою взимку 1931—1932 рр.⁶⁶

У 1931—1934 рр. М. Грушевський, як уже зазначалося, не звітував перед ВУАН про те, скільки томів „Історії української літератури“ написано. Історик навіть не подавав до відома, над якими саме томами працює, хоча достеменно відомо, що в Москві він закінчив щонайменше сьомий і восьмий томи. Навіщо ж було йому посилати про це звіти до Києва, коли там убивчо громили всі його концепції та розвитку літератури?

⁶¹ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського... — С. 115—116.— № 117.

⁶² НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 3027—3082, арк. 63; № 4063—4099, арк. 22.

⁶³ Там само. — № 2236—2302, арк. 46 зв.; № 4063—4099, арк. 22, 43; № 3027—3082, арк. 43—43 зв.

⁶⁴ Там само. — № 2236—2302, арк. 46 зв.; № 4063—4099, арк. 22.

⁶⁵ Там само. — № 3027—3082, арк. 63.

⁶⁶ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського... — С. 116.— № 117.

Отож, коли в Історичному циклі ВУАН писали звіт про виконання плану першої п'ятирічки, то М. Грушевському суворо закидали, що він нічого не підготував до друку, крім шостого тому „Історії української літератури“⁶⁷.

Наслідком такого широкого зацікавлення літературним та історографічним процесом кінця XVIII — початку XIX ст. були щонайменше дві його розвідки — про Івана Котляревського і Дмитра Бантиша-Каменського.

„Енеїда“ І. Котляревського як символ національного відродження України була особливо прикметною у творчості М. Грушевського. Адже видаючи перший том „Історії України-Руси“ у 1898 р., рівно через століття після її виходу в світ, він захоплено писав про це у передмові⁶⁸. У декларуванні такого зв'язку між „Історією України-Руси“ і твором, що започаткував нову українську літературу, Олексій Ясь, наприклад, убачав показовий і навіть ключовий момент життя М. Грушевського⁶⁹.

Про статтю М. Грушевського про І. Котляревського дуже мало відомо, і на сьогодні вона вважається втраченою. Однак про неї є кілька згадок і в його листах, і в споминах інших людей про життя вченого в Москві. За задумом історика, це мала б бути не так стаття, як роман-біографія або „історична повість“ — за його власним визначенням жанру цього твору. Автор дозволяв собі тут „доштуковувати“, як він писав у листі до М. Мочульського, відомості, що їх не знаходив у документах, „але з тінітумом звичайної романтичної інтриги — нещасливого кохання Котляревського, р[о]сповіженого в звісних „споминах пана Строви“ (тільки я росповів його інакше — не вважаючи цього „пана Строву“ джерелом досить вірним у подробицях)“⁷⁰. Про батькову працю над життєписом письменника згадувала у листах до родичів у Києві також К. Грушевська⁷¹.

У зв'язку з виходом у світ у 1937 р. „Історії України-Руси“ М. Мочульський, сковавшись за криптонімом, писав про повість М. Грушевського про І. Котляревського у переліку підготовлених у Москві, але не виданих його праць⁷². О. Степанишина додавала таку особистісну деталь, про яку могла довідатися лише від доньки або — що вірогідніше — дружини історика, що у важких творчих умовах московського життя він у писанні цього твору знаходив „відпочинок і задоволення“⁷³.

Набагато більше, ніж про статтю про І. Котляревського, збереглося інформації про дослідження М. Грушевського, присвячене Д. Бантишу-Каменському. Інтерес до цієї тематики був викликаний, мабуть, згаданим зацікавленням історографічними процесами, що відбувалися в Україні на початку XIX ст. У зв'язку з цим найважливіше сьогодні те, що ця вели-

⁶⁷ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 1864, арк. 41 зв.

⁶⁸ Грушевський М. Історія України-Руси... — К., 1991. — Т. 1. — С. [LXXXII].

⁶⁹ Ясь О. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2012. — Вип. 22: Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття. — С. 571—572.

⁷⁰ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського... — С. 120. — № 118 (лист від 28 грудня 1932 р.).

⁷¹ Білокінь С.. Рецензія Олександра Білецького... — С. 258 (прим. 2).

⁷² М. М-ський [Мочульський М.]. Надмогильний пам'ятник і літературна спадщина М. Грушевського // Діло. — 1937. — Ч. 27. — 7 лютого. — С. 5—6. Передруковано в еміграційному французькому тижневику: Новий і останній том „Історії“ М. Грушевського // Тризуб. — 1937. — Річн. XIII. — Ч. 6 (556). — 14 лютого. — С. 29.

⁷³ Степанишина О. Останні роки... — С. 177; Костюк Г. Таємниця смерти... — С. 13.

ка стаття дійшла до нас і зберігається у фондах Архіву РАН. Написана вона українською мовою під назвою „Историограф Малой России“. Архівісти, описуючи фонд, віднесли її до жанру монографій з причини завеликого для звичайної статті обсягу⁷⁴.

Маємо про неї деякі відомості з листів М. Грушевського до своєї родини у Києві, а особливо з листів його доньки до Д. Петрушевського. К. Грушевська, готовуючи цей матеріал до друку після смерти батька, подавала у своїх листах чимало важливої інформації про історію написання статті.

2 вересня 1934 р. М. Грушевський писав до дружини свого брата Олександра, Ольги Грушевської, що статтю про Д. Бантиша-Каменського закінчено: „[...] вийшла довша, ніж я хотів, тепер треба ще переписати на машинці, бо з писаного українського не зможуть складати“,— писав він у згаданому листі⁷⁵. Це свідчення цікаве тим, що М. Грушевський планував друкувати цей текст українською мовою в Росії. У наступному розділі ми згадуватимемо, яких великих зусиль докладала К. Грушевська для видання цієї праці. Тут лише зазначимо, що її батько ще влітку 1934 р. дімовився з академіком В'ячеславом Волгіним про видання статті в „Известиях АН СССР. Отделение общественных наук“ у Ленінграді українською мовою⁷⁶. Саме в Ленінграді, зокрема і в останній рік свого життя, М. Грушевський друкував деякі свої статті, написані або доопрацьовані в московський період⁷⁷.

Жертовно допомагаючи батькові у його праці в Москві, К. Грушевська намагалася розвивати й свої наукові зацікавлення. Дослідниця далі вивчала українські думи та їх носіїв, працювала над історією науки, особливо над творчістю Ізмаїла Срезневського. У ширшому сенсі вона подавала свою тематику як дослідження з використанням української усної словесності в історичних концепціях початку XIX ст.⁷⁸ У 1932 р. К. Грушевська закінчила більшу розвідку, над якою працювала від самого початку свого життя в Москві, „про професійних співаків XVIII—XIX ст. і їх угруповання; занепад панських співаків у зв'язку з соціальними і культурними змінами та організаційне об'єднання професійних співаків з прошаками“⁷⁹. Однак, як сама зізнавалася, за цей період у неї не з'явилася жодної публікації з цієї проблематики, а згадана стаття поки що залишається не відомою наукою⁸⁰.

⁷⁴ АРАН, ф. 359: „Институт истории Коммунистической Академии“, оп. 2, д. 278, 140 л. Цю працю готують до друку окремим виданням Оксана Юркова і Олексій Ясь в Інституті історії України НАН України (Київ).

⁷⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1409, арк. 103—104.

⁷⁶ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 57, л. 2 об. (лист Катерини Грушевської до Дмитра Петрушевського, 8 березня 1935 р.).

⁷⁷ Грушевский М. О так называемой Львовской летописи (1498—1648) и ее предполагаемом авторе // Известия АН СССР. Отделение общественных наук.— Ленинград, 1931.— Т. 5.— С. 260—289; його ж. Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР.— Ленинград, 1932.— Т. 1.— С. 157—192; його ж. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. Отделение общественных наук.— Ленинград, 1934.— № 3.— С. 215—233.

⁷⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 2236—2302, арк. 46 зв.; № 4063—4099, арк. 22, 34—35, 43; № 3027—3082, арк. 63; Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського...— С. 116.— № 117; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...— С. 250.

⁷⁹ НБ України, Ін-т рукопису, ф. X, № 4063—4099, арк. 22.

⁸⁰ Там само. Останні свої праці К. Грушевська друкувала у 1931 р., див.: Матяш І. Катерина Грушевська...— С. 130—136; Горинь В. Катерина Грушевська: (1900—1943). „Що стояла на сторожі „огню в світогляді українського народу“.— Львів, 2000.— С. 96—101.

Останній тематичний блок у цьому розділі стосується планів М. Грушевського стосовно „Історії України-Руси“. Ми свідомо залишили цю проблематику на завершення викладу матеріалу про його життя і творчість у Москві, оскільки у той час він приділяв „Історії“ набагато менше уваги, ніж іншим дослідницьким проблемам. Однак М. Грушевський ніколи не забував про найважливішу справу свого життя. Це знайшло певне відображення у документах тієї епохи, на чому важливо спинитися.

Свідчення на цю тему стосуються, зокрема, копій джерел, зібраних різними археографічними експедиціями ВУАН до 1931 р. Тематика праці М. Грушевського над „Історією України-Руси“, що охоплювала період після смерті Богдана Хмельницького, проходить також майже в усіх звітах і планах — як його особистих, так і очолюваної ним Кафедри історії України. Правда, аналізуючи ці джерела, слід досить критично ставитися до інформації, яку вони подають, бо звіти не завжди відображали реальний стан виконаної роботи.

Найперше нагадаємо, що працю М. Грушевського над 1657—1659 рр. згадано у його звіті за 1931 р. До того ж із контексту цього документа видно, що вона велася ще в Києві⁸¹. Згідно з інформацією, що маємо у „Короткому справозданні за роботу Катедри історії України ВУАН за 1931 р.“, історик самостійно опрацьовував тему з „економічної, соціальної, політичної й культурної історії України за часів після Хмельниччини (роки 1660—1685)“⁸². Хронологічні рамки цієї теми співробітники Кафедри тут дуже завищили, бо у грудні 1931 р., себто на час, коли було написане це „Коротке справоздання“, у Києві ще не отримано звітів Михайла й Катерини Грушевських. На майже таке саме формулювання цієї теми, з хронологічними рамками вже 1657—1674 рр., натрапляємо й у протоколі засідання Кафедри М. Грушевського від 1 жовтня 1931 р., де затверджували тематичні плани на наступний рік⁸³. Дуже подібне звучання ця тема мала у процесі складання планів на другу п'ятирічку, тобто на 1933—1937 рр.: „Соціально-економічна й політична історія України в часах розкладу феодалізму, головно після Хмельниччини“⁸⁴.

Можна ствердити, що, виїжджаючи до Москви, М. Грушевський взяв із собою деякі документи, скопійовані в археографічних експедиціях, зокрема, до періоду Івана Виговського. Насамперед це стосується „Матеріалів до історії козаччини XVII століття“ львівського історика Василя Гарасимчука, зібраних в архівах Кракова, Варшави, Львова та інших міст до історії 1657—1665 рр. Це були підставові архівні джерела, що їх використовував М. Грушевський у першій частині десятого тому „Історії України-Руси“, тому тут варто докладніше на цьому спинитися.

У 1929—1930 рр. швидкими темпами йшла підготовка цих документів до друку у третьому томі „Українського архіву“, і восени 1929 р. з ВУАН до Львова упорядникові відправлено кілька аркушів верстки на коректу. Однак видання матеріалів до історії козаччини затримувалося з року в рік через труднощі комунікації між двома містами, що належали тоді до різних держав, і через складність з узгодженням принципів передачі

⁸¹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 3027—3082, арк. 63.

⁸² Там само.— Арк. 1.

⁸³ Там само.— Арк. 43.

⁸⁴ Там само.— № 4063—4099, арк. 43.

польсько-латинських текстів. На засіданні Археографічної комісії у лютому 1931 р. М. Грушевський врешті оголосив, що документи В. Гарасимчука, які віддали на перевірку керівничому комісії Вікторові Романовському, були загублені й досі не віднайдені⁸⁵. Йшлося, мабуть, про зверстані вже аркуші „Українського архіву“.

До цього слід додати, що коли у 1933 р. Археографічна комісія розшукувала ці матеріали для використання їх під час підготовки збірника „Матеріали до історії селянської революції 1648 р.“, то 16 березня секретар комісії Катерина Лазаревська зверталася зі спеціальним питанням на Кафедру історії України стосовно долі джерел, які зібрали В. Гарасимчук⁸⁶. Відповідаючи на цей запит, Сергій Шамрай писав, що ці матеріали „років три тому були передані до Археографічної комісії й назад не повернуті“⁸⁷. В. Романовський, до речі, був саме тим співробітником в Археографічній комісії, хто у 1930 р. розробив правила передачі документів до друку⁸⁸. Отож виглядає цілком логічно, що йому віддали ці документи на перевірку в період, коли між упорядником і комісією відбувалися тривалі дискусії про принципи передачі текстів джерел.

Важливим джерелом, яке засвідчує, що частина документів В. Гарасимчука була у М. Грушевського в Москві у 1931 р., є звіт Археографічної комісії за той рік про виконану роботу. В цьому документі зазначалося, що М. Грушевський забрав документи В. Гарасимчука „для дальнього опрацювання...“⁸⁹ Мова тут, звичайно, про якісь чернетки, оскільки про втрату готового до друку тексту він оголошував, як ми бачили, особисто.

Під час опису майна Кафедри 2 лютого 1932 р. комісія виявила 185 аркушів копій документів з так званих архівів Західної України і близько 100 аркушів копій з Інституту Оссолінських у Львові⁹⁰. Цілком можливо, що тут маємо справу з копіями тих джерел, які були віднайдені на початку 1990-х років і видані у 1994 р. (182 арк. машинопису). Характер цих матеріалів і їхні хронологічні рамки від смерті Богдана Хмельницького до подій після укладення Гадяцької унії (1657—1659) збігаються з хронологічними рамками першої частини десятого тому „Історії України-Руси“, де автор часто покликається на них, як на готове вже видання третього тому „Українського архіву“⁹¹. Це своєю чергою може опосередковано свідчити, що частина копій, виявлена на Кафедрі під час перевірки на початку 1932 р., була чернетками тих самих документів зі

⁸⁵ Федорук Я. Василь Гарасимчук та його невидані „Матеріали до історії козаччини XVII ст.“ // Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII століття [= Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 1].— Львів, 1994.— С. 23—26. Див. пояснення В. Юркевича перед Археографічною комісією від 10 січня 1932 р.: „[...] труднощі зв'язку зробили переведення цієї роботи протягом 1931 року неможливим“ (НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 10323—10380, арк. 13).

⁸⁶ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 3517—3535, арк. 10.

⁸⁷ Там само.— Арк. 12 (відповідь від 11 квітня 1933 р.).

⁸⁸ Там само.— № 11049—11106.— Арк. 17 зв. (справоздання Археографічної комісії за 1930 р.).

⁸⁹ Там само.— Арк. 75.

⁹⁰ Там само.— № 1490—1493, арк. 4.

⁹¹ Пор. документи зі збірки В. Гарасимчука і використання їх у праці М. Грушевського з тією самою нумерацією документів: Гарасимчук В. Матеріали до історії...— С. 45—46.— № 26; С. 85—87.— № 65; С. 103—104.— № 80; С. 108—109.— № 85; С. 112—119.— № 88; Грушевський М. Історія України-Руси...— К., 1997.— Т. 10, кн. 1.— С. 289 (прим. 3), 325—328 (прим. 2), 331, 353—354 (прим. 1), passim.

збірки В. Гарасимчука, що їх уже використовував М. Грушевський у написаній частині тому „Історії України-Руси“ про І. Виговського. Отже, другу частину чернеток цієї збірки, що стосувалася наступного періоду (1659—1665), М. Грушевський дійсно міг взяти зі собою до Москви для продовження праці над десятим томом „Історії України-Руси“. У такому разі згадана нотатка зі звіту Археографічної комісії за 1931 р. про те, що М. Грушевський забрав чернеткові матеріали В. Гарасимчука зі собою, видається правдоподібною.

Однак він мав у своєму розпорядженні не лише копії цих джерел, а й частину копій, зроблених московською Археографічною експедицією. Хронологічно вони охоплювали період приблизно кінця 50-х — початку 70-х років XVII ст. Про це відомо, зокрема, з листування між Катериною Лазаревською і Сергієм Шамраєм. На згаданий запит секретаря Археографічної комісії до Кафедри від 16 березня 1933 р. щодо джерел, скопійованих у Москві, С. Шамрай відписував: „[...] ці матеріали є в роботі й у віданні самого академіка] М. С. Грушевського, до якого Вам і належить звернутися в цій справі“⁹².

Питання повернення цих документів до Археографічної комісії постало на її засіданнях і раніше, у зв'язку з чим робилися запити до Дмитра Кравцова як виконавця та Віктора Юркевича як голови Комісії історії козаччини і козацької доби⁹³. Проте до самого М. Грушевського до Москви керівництво комісії звернутися не наважилося. Справа, врешті, розв'язалася тим, що комісія прийняла рішення про недоцільність використовувати у своїй праці матеріали, які зібрали М. Грушевський, оскільки вони призначалися для використання у його буржуазних, ворожих марксистській методології концепціях в „Історії України-Руси“⁹⁴.

Ми не випадково спинилися так докладно на фактах, що підтверджують наміри М. Грушевського продовжувати „Історію України-Руси“ у 1931—1934 рр., коли він жив у Москві. У своєму спогаді О. Степанишина також свідчить, що у той час він впорядковував матеріали й проводив пошукову роботу для дальших томів „Історії України-Руси“⁹⁵.

Отже, наведені джерела засвідчують щонайменше те, що М. Грушевський у Москві не відмовлявся від думки працювати над наступними томами „Історії України-Руси“. Проте, як уже зазначалося, працюючи над „Історією української літератури“, він не зайшов далеко у здійсненні своїх планів. Якщо і писав у Москві продовження першої частини десятого тому, то робив це несистематично, малопродуктивно й без такого зацікавлення, яке у цей період викликала в нього історія літератури.

Редакційна робота Катерини Грушевської над спадщиною батька (1934—1938)

Михайло Грушевський пішов з життя 24 листопада 1934 р. у санаторії в Кисловодську. Повернення Марії Сильвестрівни і доньки 28 листопада разом з його тілом з Кавказу до Києва стало важким випробуванням для

⁹² НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 3517—3535, арк. 10, 12.

⁹³ Там само.— № 10705—10807, арк. 152 зв. (протокол засідання від 4 липня 1931 р.).

⁹⁴ Там само.— № 10610—10634, арк. 26; № 11759.

⁹⁵ Степанишина О. Останні роки...— С. 177.

всієї родини⁹⁶. За весь період перебування в Москві з березня 1931 р. Грушевські жодного разу не навідалися в Україну (допити Михайла Грушевського в харківській тюрмі, куди його доправили після арешту, не беруться тут до уваги). 29 листопада після тривалого, жорстокого цькування історика та фактичної заборони його праць влада влаштувала йому урочистий похорон у Києві, діючи за принципом „немає людини — немає проблеми“.

Уже на другий день після смерті М. Грушевського Рада народних комісарів видала спеціальну постанову з цього приводу, яку 28 листопада розглянено на позачерговому засіданні Президії ВУАН з організації його похорону та забезпечення родини. На цьому засіданні, на якому головував президент Академії Олександр Богомолець, прийнято, зокрема, резолюцію про утворення спільно з Наркомосвіти Комісії для вивчення наукової спадщини академіка М. Грушевського. Його донька була єдиною кандидатурою, яку пропонувалося закріпити як співробітницю для роботи в цій Комісії⁹⁷. На той час К. Грушевська вважалася науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури, куди її переведено на роботу за два дні до закриття 17 листопада 1934 р. Історично-археографічного інституту⁹⁸.

У Кисловодську, відчуваючи, що життя згасає, М. Грушевський давав настанови своїм рідним, як видавати написані твори, і радив по змозі виїхати з СРСР до Галичини⁹⁹. Книжок з „Історії України-Руси“, „Історії української літератури“, а також окремих статей або досліджень було досить багато, і К. Грушевська спершу була просто розгублена, не маючи певного уявлення, з чого почати свою редакційну працю. Крім того, Марія Грушевська після арешту доньки й обшуку на Паньківській свідчила, що в Академії наук була порущена також проблема опрацювання епістолярної спадщини її чоловіка¹⁰⁰. У листі до Володимира Вернадського від 22 грудня 1934 р. Катерина Грушевська, висловлюючи вдячність за співчуття, ділилася водночас великими проблемами, що постали перед нею у зв'язку з її редакторськими та видавничими планами. „Отець ушел в разгаре интенсивной и разнообразной работы по истории, литературе, истории культуры украинской,— писала вона,— и наше горе от ничем незаменимой утраты, которая совсем опустошила нашу жизнь, усиливается тоской за всю эту неоконченную работу, такую нужную и не имеющую в настоящее время работников, которые ее продолжили бы. Возможность хотя бы напечатать эти фрагменты и отдельные законченные части была бы для нас единственным утешением“¹⁰¹.

⁹⁶ Докладніше див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа „УНЦ“ і останні роки (1931—1934).— К., 1999.— С. 111.

⁹⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 49, арк. 1; Матяш І. „Зірка першої величини“...— С. 192—193. Публікація документа з помилковою датою 26 листопада: Михайло Грушевський: Між історією та політикою: (1920—1930-ті роки): Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловйова.— К., 1997.— С. 152—153.— № 104.

⁹⁸ Юркова О. Історично-Археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.— К., 2001.— Вип. 5.— С. 299; Матяш І. „Зірка першої величини“...— С. 193.

⁹⁹ Степанишина О. Останні роки...— С. 178.

¹⁰⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 934, арк. 1.

¹⁰¹ АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 484, л. 1—1 об. За надану можливість користуватися цим документом, а також за консультації з проблематики взаємин Володимира Вернадського з Михайлом Грушевським висловлюємо вдячність Сергієві Кіржаеву.

Після похорону й наступних важких тижнів пристосування до нових, незвичних умов життя без батька, з яким вона провела все своє попереднє життя, Катерині треба було повернутися до Москви й перевезти звідти книжки, рукописи та інші речі¹⁰². У Києві Марія і Катерина Грушевські відгороджували себе від більшості знайомих, жили відлюдно, усамітнено, наодинці з родиною переживаючи горе. У деяких джерелах збереглися свідчення К. Грушевської про їхній суворий і аскетичний спосіб життя. „Мы с мамой живем, как можем, почти никого не видим — близких людей у нас так мало, а чужих видеть тяжело“, — писала вона¹⁰³. Пізніше, на допитах у НКВС, Катерина пояснювала таку поведінку тим, що, з одного боку, не хотіла відвертати свою увагу від копіткої праці з видання батькових рукописів, а з другого — аби не компрометувати себе і цю роботу¹⁰⁴. Стан її здоров'я також змушував більше часу проводити вдома. Звірючись у таких особистісних справах близьким друзям, вона писала, що взагалі уникала вечорами виходити з дому: „[...] как то я стала плохо ориентироваться при фонарях — то ли ослабло зрение, то ли влияние головокружений, которым я подвержена, последнее время больше“¹⁰⁵.

Кабінет Михайла Грушевського на вул. Паньківській після його смерті залишався нерушеним. За визнанням Марії Сильвестрівни, вона „бажала зберегти [кабінет] як пам'ять о його великій праці...“, „як заповідник“. В інтер'єрі цієї кімнати нічого не змінювали до самого арешту К. Грушевської у 1938 р.¹⁰⁶

У такому пригніченому душевному й фізичному стані вона взялася за редакторську роботу з великим самозреченням. Надію на видання готових у рукописах книжок давала її нібито прихильна позиція держави, у тому числі окремі постанови РНК про публікацію „Історії України-Руси“ та „Історії української літератури“. Отож упорядниця взялася насамперед до тих томів, які були написані й підготовлені до друку ще в Києві у 1930 р.

Уже приблизно через півроку інтенсивної редакторської праці, у червні 1935 р., К. Грушевська закінчила першу частину десятого тому „Історії України-Руси“ й віддала її у видавництво на складання. Паралельно з цим, ще в процесі редагування „Історії України-Руси“, у березні вона почала підготовку до друку шостого тому „Історії української літератури“¹⁰⁷.

Однак надії на друк цих та інших праць наштовхувалися на глуху стіну. Видавництво під різними приводами затягувало до неможливості видання цих книжок.

¹⁰² АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 30 об.

¹⁰³ Там само.— Л. 2 об., 13; див. також: ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 934, арк. 2, 5; Сергійчук В. Нове про родину Грушевських.— С. 381.— № 2.

¹⁰⁴ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 122 (Грушевський М. С.), оп. 1, спр. 19, арк. 10.

¹⁰⁵ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 7 об. (лист до Дмитра Петрушевського від 19 січня 1937 р.).

¹⁰⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 933, арк. 9, 19 зв.; див.: Білокінь С. Садиба Грушевських — серце латинського кварталу // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К., 2006.— Вип. 6.— С. 115—119.

¹⁰⁷ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 57, л. 3—3 об.

Така непевна ситуація вводила родину Грушевських у невизначений, тривожний і напружений стан. Восени 1935 р. в одному з листів до Дмитра Петрушевського Катерина розповідала про ці видавничі клопоти. Вона повідомляла, що її раптовий грип, на який узагалі дуже часто хворіла, „меня вивел из колеи, так что мне пришлось даже приостановить свои хождения по издательским инстанциям, в которых состоит мое занятие и „смысл жизни“. За восем[ь] месяцев этих хождений рукопись шестого тома „Ист[ории украинской] литературы“ отца дошла уже до порога типографии,— писала вона далі.— Но порог этот высок! [...] Что касается десятого тома „Истории [Украины-Руси]“ (Выговщины), о котором тоже есть постановление [правительства], то он еще далее от цели, хотя рукопись я сверила и здала еще в июне“¹⁰⁸.

Видавництво зволікало з місяця в місяць, не даючи чітких пояснень про причину відтермінування планів друку. Обіцяло навіть якось почати друк у березні 1936 р., проте з того знову нічого не виходило. Катерина мала надії, що після березневої сесії Академії наук друк батькових книжок зрушиться з місяця, проте й цю справу знову відкладали¹⁰⁹.

Урешті наприкінці серпня 1936 р. Катерина отримала—таки довгождану верстку першої частини десятого тому „Історії України-Руси“ і взялася за коректорські правки. Проте й на цій стадії у видавництві не йшло все так, як цього б хотілося. „То [было] сразу очень много корректуры, то большие перерывы, во время которых повторялось: „Прийтите утром, прийтите к концу дня“,— и таким образом все время уходило на эти хождения...“¹¹⁰ Адже, згідно з вихідними даними книжки, вона була здана в друкарню 13 вересня, а підписана до друку щойно 9 грудня 1936 р.

Окрім правок у самому тексті М. Грушевського, Катерина робила по-декуди й посторінкову тематичну розбивку в колонитулах, ретельно звіряла цитати в документах, особливо стосовно вживання старослов'янських літер¹¹¹. Малознана її тематика політичної історії епохи Івана Виговського ще більше ускладнювала її працю, і, як сама зізнавалася, цілий текст „приходиться делать по два раза, с первого раза я не бываю уверена в своей работе“¹¹².

Водночас Катерина дуже квапилася з виданням тому „Історії України-Руси“, плекаючи в душі надію видати його саме у 1936 р., коли припадав ювілей Михайла Грушевського — сімдесятиліття¹¹³. І справді на середину грудня 1936 р. перша частина десятого тому була надрукована, хоча й далі перебувала у друкарні. Палітурні роботи і брошурування велісся ще цілий місяць — у листі від 19 січня 1937 р. вона повідомляла, що примірники цього тому отримала „вчора“¹¹⁴.

Тогочасне академічне середовище, навіть на рівні простих співробітників ВУАН, не могло не помітити кардинальної зміни настроїв уряду,

¹⁰⁸ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 57, л. 3—3 об.

¹⁰⁹ Там само.— Л. 12—12 об.

¹¹⁰ Там само.— Д. 56, л. 17—17 об.

¹¹¹ Див. верстку з її правками: ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 146.

¹¹² АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 7 об.

¹¹³ Там само.— Л. 17.

¹¹⁴ Там само.— Л. 6. Див. також свідчення Марії Сильвестрівни від січня 1937 р.: Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських.— С. 50.— № 14.

партії та держави стосовно Михайла Грушевського після його смерти. Наталія Полонська-Василенко описувала у своїх спогадах такий випадок, який стався з нею по дорозі додому після вшанування пам'яти історика в день похорону. Секретарка однієї з комісій АН підійшла до неї і збентежено звернула увагу на той парадоксальний факт, що академіка, якого вчора ще оголошували „ворогом народу“, а його праці забороняли читати, сьогодні вшанували пишними церемоніями і промовами. „Діялектика“,— відповіла я коротко і поспішила припинити небезпечну розмову,— писала Н. Полонська-Василенко про цей випадок¹¹⁵.

Дослідуючи проблематику редакційної праці К. Грушевської над виданням спадщини батька після 1934 р., багато істориків також замислювалися над питанням: як держава пішла на таку велику підтримку в популяризації творів діяча, який кілька останніх років перед смертю вважався одним з найбільших ворогів культурної революції та соціалістичного будівництва в гуманітарній галузі УРСР? Шукаючи відповіді на це питання, Сергій Білокінь, Ірина Матяш, Сергій Плохій та інші дослідники звертали увагу на деяку зміну в гуманітарній політиці Москви у 1934 р. й тимчасове зупинення репресій¹¹⁶. І хоч це звучить дуже дивно, оскільки 1 грудня 1934 р. після вбивства С. Кірова, заарештовано й розстріляно кілька десятків діячів політики, науки й культури, розгадку цього феномену слід, мабуть, шукати саме в цій площині. Ключову роль тут відіграло, звичайно, те, що самого М. Грушевського вже не було поміж живими. В інакшому разі не можна собі навіть уявити, щоб в Україні дали дозвіл на друк дальших томів „Історії України-Руси“ та „Історії української літератури“.

Відчувалося це й на побутовому рівні. На початку 1935 р. Катерина, наприклад, писала, що в Академії „полное затишье, по крайней мере по нашему отделению“, а в Києві взагалі „тихо“¹¹⁷. На кінець 1934 р. ВУАН пережила кардинальні організаційні зміни, а більшість співробітників, які працювали в Академії у 1920-х роках, були репресовані або виїхали в Росію.

Нова хвиля масових репресій у країні розпочалася у 1937 р. після лютнево-березневогоplenumu ЦК ВКП(б), коли настав етап, названий в історії СРСР „великим терором“. На той час десятий том „Історії України-Руси“, на щастя, вже був виданий.

Тим часом, у становищі К. Грушевської в Академії наук сталися деякі зміни. Ще в грудні 1935 р. вона повідомляла, що в Інституті матеріальної культури, де вона працювала, назривають організаційні зміни¹¹⁸. Важко нині сказати, про які саме зміни тут ішлося, однак Катерину вони не оминули: уже наступного року вона перейшла на роботу в Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, який створено згідно з постановою ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р.¹¹⁹

¹¹⁵ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд. В. Шевчука.— К., 2011.— С. 487; ⁱⁱ ж. Українська академія наук: Нарис історії.— К., 1993.— Част. II.— С. 43. Про це див.: Plokhyy S. Unmaking Imperial Russia...— Р. 280.

¹¹⁶ Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького...— С. 257; Матяш І. Катерина Грушевська...— С. 107; ⁱⁱ ж. „Зірка першої величини“...— С. 195; Plokhyy S. Unmaking Imperial Russia...— Р. 276—277.

¹¹⁷ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 57, л. 2 об. (лист від 8 березня 1935 р.).

¹¹⁸ Там само.— Л. 6 об.

¹¹⁹ Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри...— С. 223; Інститут історії України НАН України: Документи і матеріали: 1934—1991 / Упоряд. О. С. Рубльов, О. В. Юркова.— К., 2011.— Кн. 1: 1936—1941.— С. 25.— № 4.

Редакування „Історії української літератури“ для К. Грушевської було набагато цікавішим і важливішим заняттям, ніж праця над „Історією України-Руси“. Як сама зізнавалася, історію літератури вона цінувала набагато більше, ніж політичну історію епохи I. Виговського¹²⁰. Після смерті батька до друку треба було підготувати три томи — шостий, сьомий і восьмий, що загалом охоплювали період початку XVII — кінця XVIII ст.

Як уже мовилося, за шостий том „Історії української літератури“ К. Грушевська взялася ще навесні 1935 р., одночасно з редакуванням десятого тому „Історії України-Руси“, і вже в листопаді готова була віддати його у видавництво.

Одразу після цього, того самого місяця, вона почала працю над редакуванням восьмого тому, який М. Грушевський написав у Москві¹²¹. Катерина навряд чи закінчила його до того часу, як у серпні 1936 р. отримала з видавництва верстку „Історії України-Руси“ і продовжувала, мабуть, цю працю вже після Нового року. Про це можна опосередковано судити зі свідчення М. Грушевської, яка в одному з пізніших листів до прокурора УРСР з проханням переглянути судовий вирок 1939 р., зазначала, що її донька працювала над сьомим томом „останній академічний рік, аж до дня арешту“¹²². І хоч це поняття — „академічний рік“ — в устах Марії Грушевської виглядає досить розплівчасто й умовно, воно, однак, показує нам приблизну нижню хронологічну межу, відколи Катерина взялася за сьомий том. Цією межею слід, мабуть, вважати кінець літа — початок осені 1937 р.

Отож від виходу „Історії України-Руси“ у січні 1937 р. й до початку роботи над сьомим томом у середині того самого року вона, найімовірніше, закінчувала редакційну працю над восьмим томом, яку проводила з великими перервами від листопада 1935 р. В одному з листів до Д. Петрушевського від листопада 1935 р. вона ясно писала про такий свій план — закінчивши роботу над восьмим томом, взятися за сьомий. У цьому самому листі вона звірялася в тому, з якими труднощами стикається у восьмому томі, вставляючи цитати, що їх не вніс у текст батько. Порівнюючи далі обидва томи, Катерина писала, що сьомий том опрацьовано краще й роботи у неї з ним буде менше, хоч тематика схоластичної літератури для неї складна й малознана¹²³.

На сьогодні на існуванні завершеного і цілком готового до друку восьмого тому „Історії української літератури“ в наукових дослідженнях особливо не наголошувалося, за винятком окремих праць, де цю інформацію бралося дуже узагальнено зі спогадів О. Степанишиної. Натомість відомим фактом є той, що на час свого арешту у липні 1938 р. К. Грушевська працювала над упорядкуванням сьомого тому. Про це писала, зокрема, М. Грушевська, наприклад, у згаданому листі до прокурора, коли після суду над її донькою намагалася добитися для неї перегляду вироку¹²⁴. Отож, з поля зору дослідників випадав той факт, що К. Грушевська порушувала послідовність у редакуванні томів „Історії української літератури“ й одразу після шостого тому бралася за восьмий, а вже потім за сьомий.

¹²⁰ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 6—6 об.

¹²¹ Там само.— Д. 57, л. 4 об.

¹²² ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 934, арк. 5.

¹²³ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 57, л. 4 об.—5.

¹²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 934, арк. 5.

Усі ці роки шостий том видавництво не приймало до друку, і його машинопис залишався, мабуть, у самої Катерини, яка ще працювала в Інституті матеріальної культури. Ставши співробітником Інституту літератури, вона передала цей машинопис туди для дальнього просування до друку. Про це маємо її особисте свідчення в листі до матері з тaborів. У цьому документі вона згадувала також і про передачу до Інституту літератури, крім шостого тому, ще якихось інших рукописів, проте доказів про них не маємо¹²⁵.

Однак справа далі не рухалася, і у видавництві спершу чекали, мабуть, на остаточне видання „Історії України-Руси“. У січні 1937 р., отримавши перші примірники десятого тому, К. Грушевська писала: „Теперь мне надо заняться „Историей [украинской] литературы“; хотя я о ней уже давно говорю, но боюсь, что пока печаталась „История [Украины-Руси]“ о ней успели забыть уже...“¹²⁶

За весь той рік видавництво так і не прийняло шостого тому, що викликало багато тривожних думок у житті родини Грушевських¹²⁷. У Катерини, зокрема, закрадався сумнів, чи правильно вона вчинила, що почала редактувати „Історію української літератури“, співпрацюючи з установою в царині літературознавства, а не історії. Як сама визнавала, її спершу здавалося, що справи з виданням цієї праці по лінії літературознавства підуть краще, бо історичні установи були в глибокому занепаді¹²⁸. Однак тією самою постановою ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р., якою повідомлялося про створення Інституту української літератури, засновано також Інститут історії, і історична наука почала знову набирати якихось організаційних форм.

Певні надії на видання шостого тому „Історії української літератури“ у К. Грушевської з'явилися наприкінці 1937 р., коли в Москві перевидано „Курс русской истории“ Василя Ключевського у п'яти частинах. Довідавшись про це з однієї з київських газет, вона сприйняла таку вістку як свідчення змін у тогочасній московській гуманітарній політиці щодо переоцінки діяльності істориків старої, дореволюційної генерації. Це видно з її настрою в листі, у якому вона допитувалася про деталі у виданні В. Ключевського,— яке видавництво видало, за числю редакцією та ін.¹²⁹

У грудні 1937 р. відбулася сесія АН УРСР, на якій обговорювали плани на наступний рік. Це вселяло нові, дуже непевні надії на якесь пожвавлення у Відділі суспільних наук наступного року. „Может быть удастся напечатать и литературу отца? Так мы мечтаем накануне Нового года“,— писала вона 28 грудня 1937 р.¹³⁰

І дійсно, у першій половині 1938 р. в Інституті літератури з'явилися серйозні наміри щодо видання шостого тому. Машинопис урешті віддали на рецензію професорові Олександрові Білецькому, тодішньому заступникові директора Інституту, і він підкреслив потребу видання цієї праці. Ця рецензія дійшла до нас без точного датування. Однак її публікатор,

¹²⁵ Матяш І. Катерина Грушевська...— С. 208. Див. також про це в листі Марії Грушевської: ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 934, арк. 5.

¹²⁶ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 6.

¹²⁷ Там само.— Л. 11—11 об.

¹²⁸ Там само.— Л. 9—9 об.

¹²⁹ Там само.— Л. 12.

¹³⁰ Там само.— Л. 12 об.

С. Білокінь, визначав орієнтовну дату саме 1938 р. Підставою для такого висновку історика стала заява Катерини, що збереглася разом з рецензією, про відпустку на 1938 р.: у разі початку роботи видавництва над шостим томом вона готова була перервати відпочинок і приїхати до Києва¹³¹. Це вперше після 1934 р. вона зібралася поїхати з матір'ю з Києва, аби зміцнити ослабле здоров'я¹³².

Листування К. Грушевської опосередковано підтверджує ці спостереження С. Білоконя, які є дуже важливими для аналізу її редакційної праці над спадщиною батька. 9 червня 1938 р., за місяць до арешту, вона писала, що Інститут літератури визнав видання шостого тому „крайне желательным, интересным и нужным“. Катерина пов'язувала це з інтенсивною роботою, що велася в Інституті над підручником з історії літератури для шкіл. Отож том М. Грушевського, в якому проаналізовано літературний процес перших десятиліть XVII ст., як і інші томи, мав бути дуже на часі¹³³.

А що на подібні думки натрапляємо й у рецензії О. Білецького, то цього листа до Д. Петрушевського вона писала, найімовірніше, вже після ознайомлення з рецензією. Сам же О. Білецький підкresлював велике значення цього тому для вивчення історії літератури першої половини XVII ст. з погляду фактології, називаючи з-поміж споживачів, які мали б користуватися цією працею, також і читачів-педагогів. До певної міри це співзвучно з планами, які згадала Катерина, щодо шкільного підручника з історії літератури. В останньому абзаці О. Білецький резюмував, що видання цієї книжки було б „весьма желательным...“, як і друг наступних томів, що доводили історію української літератури до останніх десятиліть XVIII ст.¹³⁴

Проте нічого з цього не вийшло. Невдовзі після того, як було написано цю рецензію, Катерину було заарештовано, а „Історію української літератури“ визнано ворожим твором. На початку серпня 1938 р., уже наступного місяця після її арешту, Президія АН УРСР видала окрему постанову, в якій поставила перед Інститутом літератури завдання підготувати новий курс з історії української літератури¹³⁵.

У січні 1937 р. Катерина з гіркотою писала, як мало вона встигла зробити за два роки для видання спадщини батька¹³⁶. Однак на той час вже вийшла перша частина десятого тому „Історії України-Руси“, закінчено шостий том і відредаговано частину восьмого „Історії української літератури“. І якщо ми додамо, що саме у 1935 р. вона закінчила редакувати і віддала до друку згадану велику статтю М. Грушевського про Д. Бантиша-Каменського „Істориограф Малої Росії“, то натомість побачимо,

¹³¹ Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького... — С. 257.

¹³² Про це див. також свідчення її матері: ЦДА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 934, арк. 1.

¹³³ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 14 об.

¹³⁴ Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького... — С. 264. Звернімо увагу й на стилістичну близькість рецензії О. Білецького і листа Катерини до Д. Петрушевського. У першого друк шостого тому визнано „весьма желательным...“, у другої — „крайне желательным...“. Це також може бути опосередкованим свідченням того, що К. Грушевська писала свого листа невдовзі після того, як О. Білецький показав їй рецензію.

¹³⁵ НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, № 12629, арк. 8—9.

¹³⁶ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 56, л. 7 об.

яку велику редакційну працю вона проробила саме в перші два роки після смерти батька.

Найраніші згадки про те, що К. Грушевська працює над редагуванням цієї статті, трапляються за березень 1935 р.¹³⁷ Оскільки вона при цьому згадувала й участь В. Волгіна, який обіцяв М. Грушевському своє сприяння у публікації в Ленінграді, то до нього вона невдовзі й мала відправити цей матеріал. Однак згодом він опинився у Бориса Грекова, який був відповідальним за його публікацію. Ясно, що ідея надрукувати статтю такого великого обсягу в науковому часописі, та ще й українською мовою в Ленінграді, не була найкращою. М. Грушевський вже відійшов і не було кому вирішально вплинути, аби вивести цю справу з глухого кута. Академік Д. Петрушевський, до якого постійно зверталася Катерина в цій справі у 1935—1936 рр., не мав такого великого впливу, щоб вирішити це питання. Відійшов також від цієї проблеми сам В. Волгін. Б. Греков, до якого, до речі, українські історики зверталися досить часто, мабуть, через його миргородське походження, не виводив цієї справи з глухого кута. Особливо прикро було те, що він не давав чіткої відповіді, навіть коли приїжджав до Києва й особисто зустрічався з Катериною, як-от у грудні 1935 р.¹³⁸ Судячи з одного з її листів, у Катерини не було, мабуть, другого примірника цієї праці, й уся ця проблема вводила її у стан глибокого неспокою, особливо в умовах, коли з „Історією української літератури“ не було жодного видавничого поступу. „[...] хоть бы он [Греков] уж вернул мне рукопись, если она такая „невозможная“, чем мистифицировать меня этим молчанием“,— писала вона 5 травня 1936 р.¹³⁹

У той час родину Грушевських чекало нове випробування. У 1937 р. під нову м'ясорубку НКВС потрапив С. Шамрай. Відбувши трирічне ув'язнення після першого арешту, він у серпні 1937 р. вдруге був засуджений на вісім років позбавлення волі. З місця позбавлення волі він уже ніколи не повернувся¹⁴⁰.

За Катериною Грушевською прийшли 10 липня 1938 р., і всі її надії на життя та наукову працю пропали в один момент. У домі під час арешту провели обшук, вчинивши безлад. За якийсь час після цієї події М. Грушевська описувала, що внаслідок цього обшуку було знищено редакторську працю Катерини, змішано докупи й вивезено багато рукописів, які вона готовала до друку. „Арест, обыск во всей квартире — не только в комнате моей дочери, но и в моей. Все было перевернуто вверх дном, все смешано: рукописи, заметки, выписки, так что пропал долгий напряженный труд! Часть этих бумагсыпали в мешок и увезли, часть перенесли в кабинет-библиотеку пок[ойного] мужа, приказал мне открыть его, и запечатали после“,— писала вона в листі до прокурора УРСР, домагаючись звільнення Катерини¹⁴¹.

Під час наступного обшуку, що відбувся 23 серпня 1938 р. за відсутності Марії Сильвестрівни, співробітники НКВС робили вже „зачистку“

¹³⁷ АРАН, ф. 493, оп. 3, д. 57, л. 2 об.

¹³⁸ Там само.— Л. 10; див. також: Там само.— Л. 3 об., 5 об.—6; д. 56, л. 5 об.

¹³⁹ Там само.— Д. 57, л. 16 об.—17.

¹⁴⁰ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924—1934).— К., 1993.— С. 169—176; Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху: (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // УІ.— 2002.— Ч. 1—4.— С. 313—338.

¹⁴¹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 934, арк. 2, 5—5 зв.; спр. 933, арк. 7.

кабінету Михайла Грушевського. Всі рукописи історика зняли з полиць, перемішали, розкидавши по підлозі, частину з них разом з книжками укладали в скрині й заявили, що вивозять „на базу“. Багато інших речей з деякими меблями поскидали в сараї. Дещо з вилучених під час цього общуку книжок повернули на вул. Паньківську в жовтні. Тоді ж у спущеному вже кабінеті історика на постійне проживання поселили співробітника міліції Діденка¹⁴².

Зізнання з Катерини Грушевської вибивали на досудовому слідстві під тортурами на нічних допитах. Про її моральне та фізичне терпіння під час ведення слідства залишив, наприклад, свідчення заарештований разом з нею професор Майліс, декан географічного факультету Київського педагогічного інституту. Своїми спогадами про ті часи він ділився наприкінці 1950-х років у зв'язку з процесом реабілітації Катерини Грушевської в СРСР¹⁴³. На засіданні Військового трибуналу 15—16 квітня 1939 р. її засуджено на вісім років виправно-трудових робіт у тaborах з позбавленням політичних прав на п'ять років і конфіскацією майна. 5 червня 1939 р. Військова колегія Верховного суду СРСР залишила в силі цей вирок.

К. Грушевська пішла етапом у тaborи ГУЛАГу — в „женкомандировку“, як мати адресувала до неї конверти в Магадан¹⁴⁴. Не допомогли чиленні клопотання Марії Сильвестрівни до Верховної Ради СРСР, Ради народних комісарів УРСР, прокуратури СРСР, прокуратури УРСР, НКВС та інших органів про скасування несправедливого вироку. Збереглося декілька зворушливих листів матері до доньки з Києва в тaborи і фрагментарні спогади товаришів Катерини по сибірській тюремній недолі¹⁴⁵.

К. Грушевська загинула в тaborах, найвірогідніше, у березні 1943 р. На подання Ольги Грушевської її реабілітовано постановою суду від 30 липня 1959 р. „за відсутністю складу злочину“.

* * *

На самому початку цієї статті мовилося, що жоден історик, який працював над темою останнього періоду життя Михайла Грушевського у Москві, не залишався байдужим до долі, яку йому разом з родиною довелося пережити у той час. Один із таких дослідників, Томас Приймак, висловив свої враження з цього приводу влучною фразою: „Останній період життя Грушевського, період його другого московського заслання, був одночасно трагічним і героїчним“¹⁴⁶.

Радянська система не знала, що робити з фігурою такої величини, як М. Грушевський, який не вписувався в рамки її розуміння диктатури

¹⁴² ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 934, арк. 5 зв., 11 зв.; спр. 933, арк. 7. У літературі про це див.: Малик Я. Й. Катерина Грушевська: [Лекція...]. — С. 19, 22; Матяш І. „Зірка першої величини“... — С. 201, 203—204.

¹⁴³ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського... — С. 155—156, 158—159. Деталі допитів, реконструйовані на основі її слідчої справи, що зберігається в архіві Служби безпеки України, див.: Малик Я. Й. Катерина Грушевська: [Лекція...]. — С. 19—23; його ж. Катерина Грушевська // УІ. — 1991/1992. — Ч. 3/4, 1/4. — С. 272—273; Горинь В. Катерина Грушевська... — С. 52—55; Матяш І. „Зірка першої величини“... — С. 204—208, 214.

¹⁴⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1015, арк. 17.

¹⁴⁵ Горинь В. „І день, і ніч в безнастannім страху і журбі...“ // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Львів, 1998. — С. 275—286.

¹⁴⁶ Prymak Th. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. — Toronto; Buffalo; London, 1987. — P. 260.

пролетаріату, побудови соціалізму та світлого комуністичного майбутнього. Історик зіткнувся з великим тиском цієї системи з усіма її добре перевіреними методами ламання людини фізично, морально і духовно. У цій нерівній боротьбі він не зраджував своїх поглядів та переконань, не давав фальшивих свідчень проти ув'язнених друзів або колишніх ворогів, як це робили інші, пробачав учням та близьким людям їхню несправедливу публічну критику. Витримати цей тиск у 1930-х роках було нелегко, але М. Грушевський це зробив.

Зайвим було б говорити, що з часу арешту Катерини Грушевської важка могильна плита притиснула будь-які можливості опрацювати й опублікувати спадщину її батька в Академії наук. Для тодішніх керівників СРСР єдино можливим способом позбутися М. Грушевського та його родини була фізична розправа — арешт, допити, табори і заслання. Логічним продовженням такої інквізиторської політики була заборона вже друкованих праць Михайла та Катерини Грушевських, знищення накладу їхніх книжок або не публікованих раніше рукописних праць.

Десятий том „Історії України-Руси“, який видала К. Грушевська, майже одразу був вилучений з продажу¹⁴⁷. Примірники накладу довгі роки лежали на складі Академії наук і пережили там німецьку окупацію Києва. Документально зафіксовано, що вони були там ще у травні 1947 р. Федір Максименко писав про це зі Львова, висловлюючи жаль, що наклад „Українських народних дум“ Катерини Грушевської і „Наукових записок Бібліотеки АН УРСР“ на той час уже був знищений¹⁴⁸.

Не важко здогадатися, що згодом майже весь наклад десятого тому „Історії України-Руси“ також пішов під ніж, а примірники із загальнодоступних бібліотечних описів та каталогів ретельно вилучаються у спецфонди. У другій половині 1940-х — на початку 1950-х років в українських бібліотеках різали всі видання, що були пов’язані з авторством М. Грушевського або його редакційною діяльністю¹⁴⁹. Ось, наприклад, розпорядження відділу преси ЦК КП(б)У Головному управлінню в справах літератури і видавництв при Раді Міністрів УРСР від 14 жовтня 1946 р.: „Всю националистичекую литературу М. Грушевского и В. Винниченко, выявленную при проверке органами цензуры в библиотеках общественного пользования и в книготорговой сети Украины, необходимо изъять“¹⁵⁰.

У наступні десятиліття вичищення бібліотек від „шкідливої літератури“ проводили знову і знову: ще на початку 1980-х років переповнені вантажні машини вивозили на знищенння книжки зі спецфондів академічних та архівних бібліотек¹⁵¹.

Однак у 1950-х роках знання про М. Грушевського поширилися у світі завдяки факсимільному перевиданню у видавництві „Книгоспілка“

¹⁴⁷ Малик Я. Й. Катерина Грушевська: [Лекція...].— С. 16; його ж. Катерина Грушевська.— С. 270.

¹⁴⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. 33, оп. 1, спр. 5855.

¹⁴⁹ Дашкевич Я. Після погрому: (Про долю і недолю бібліотеки НТШ) // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: Люди і книги: Матеріали круглого столу / Упоряд. Л. Ільницька.— Львів, 1996.— С. 10.

¹⁵⁰ Культурне життя в Україні: Західні землі / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.— Львів, 1995.— Т. 1: 1939—1953.— С. 353.— № 158.

¹⁵¹ Федорук Я. Книгозбірні та архів Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В'ячеслава Липинського // Український археографічний щорічник.— К., 2007.— Вип. 12.— С. 288—289.

десяти томів в одинадцяти книгах „Історії України-Руси“ (Нью-Йорк, 1952—1958) та п'яти томів у трьох книгах „Історії української літератури“ (Нью-Йорк, 1959—1960). На липень 1958 р. зафіксовано розповсюдження цього перевидання „Історії України-Руси“ по бібліотеках Європи, Північної та Південної Америки, а також Австралії у переліку країн і міст з додатком географічної карти авторства Г. Колодія¹⁵². У тих самих роках з ініціативи Наукового товариства ім. Шевченка та інших українських наукових і громадських організацій вільного світу з'явилися проекти перекладу цього твору англійською мовою. Однак у той період вони не були здійснені¹⁵³.

У самій Україні справа опрацювання спадщини Михайла Грушевського воскресла з мертвих рівно через півстоліття після арешту Катерини Грушевської. У 1988 р. у пресі, на засіданнях наукових і науково-просвітницьких товариств на повну силу заговорили про значення Михайла Грушевського для дослідження української, слов'янської та всесвітньої історії¹⁵⁴. У 1989 р. перевидання його „Історії України-Руси“ та пошуки невідомих автографів покладено в Україні на Археографічну комісію АН УРСР (сьогодні — Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України). Одночасно з цим у Канаді розпочалася робота над перекладом усіх томів англійською мовою у новозаснованому для цього Центрі дослідження історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій в університеті Альберти.

Yaroslav FEDORUK

МУХАЙЛО HRUSHEVSKYI'S CREATIVE WORK IN THE LAST YEARS OF HIS LIFE (1931—1934)

This article describes Mykhailo Hrushevskyi's life and writings after his departure to Moscow on 7 March 1931. It consists of two sections: „The Historian's Work in Moscow and His Research Projects“ and „Kateryna Hrushevska's Editing Her Father's Legacy (1934—38)“. The author analyzes the existing scholarly literature concerning the unpublished second part of Volume 10 of his *History of Ukraine-Rus*. On the basis of Kateryna Hrushevska's correspondence with Dmytro Petrushevskyi, a full member of the Academy of Sciences of the USSR and a close friend of her father, as well as other archival sources, the author concludes that Hrushevskyi did not complete Volume 10 in Moscow. He finished writing the first part of the volume in Kyiv in July 1930; subsequently he made only limited progress on its second part.

Hrushevsky did, however, continue his work on the *History of Ukrainian Literature*. In the autumn of 1930 he sent Volume 6 to the State Publishing House, but editorial work on it was interrupted after he was arrested on 23 March 1931. In the years 1931—34 he completed volumes 7 and 8 of his *History of Ukrainian Literature*, but those manuscripts were never published, and their whereabouts remains unknown.

Hrushevskyi's articles about Ivan Kotliarevskyi and Dmytro Bantysh-Kamenskyi are analyzed in this article, too.

¹⁵² Грушевський М. Історія України-Руси.— Нью-Йорк, 1958.— Т. 10.— С. 595—599.

¹⁵³ Про це докладніше див.: Sysyn F. Introduction to the History of Ukraine-Rus'.— Р. XXXIX—XL.

¹⁵⁴ Дашкевич Я. Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні товариства „Спадщина“ у Києві у грудні 1988 року // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид.— Львів, 2007.— С. 366—373; Білокінь С. Ярослав Дашкевич: шлях у науці // Український археографічний щорічник. Нова серія.— Вип. 15.— С. 723—735.